

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ФУҚАРОЛИК ИНСТИТУТИ ВА УНИНГ ШАХС ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИНИ БЕЛГИЛАШДАГИ ЎРНИ

Имамов Азиз Эркинович

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси Давлат-ҳуқуқий фанлар ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш кафедраси катта ўқитувчиси, подполковник

Сайдуллаева Самира Дилишод қизи

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси 1-курс 140-гуруҳ курсанти

Аннотация: Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикасида фуқаролик институти ва шахс ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлашнинг назарий-ҳуқуқий асослари таҳлил қилинган. Конституциявий ислоҳотлар шароитида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, фуқаролик институтининг ҳуқуқий табиати, унинг принциплари ҳамда давлат ва шахс ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими ёритилган. Шунингдек, фуқаролик муносабатларини тартибга солувчи миллий қонунчилик нормалари, суд-ҳуқуқ ислоҳотлари, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш институционал механизмлари ҳамда халқаро стандартларнинг миллий ҳуқуқ тизимига имплементация қилиниши таҳлил этилган. Муаллиф фуқаролик институти ва шахс ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлаш ҳуқуқий демократик давлат барпо этишнинг стратегик шарти эканини илмий жиҳатдан асослаб беради.

Калит сўзлар: фуқаролик институти, шахс ҳуқуқий ҳолати, конституциявий ислоҳотлар, инсон ҳуқуқлари, ягона фуқаролик, ҳуқуқий давлат, демократик жамият, инсон қадри, ҳуқуқий кафолатлар, суд-ҳуқуқ тизими, омбудсман институти.

Кириш

Ҳозирги босқичда Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш жараёнида инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Давлат ва жамият муносабатларида инсон қадрини улуғлаш, унинг шаъни ва кадр-қимматини муҳофаза қилиш асосий мезон сифатида эътироф этилмоқда. Бу эса фуқаролик институти ва шахс ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлаш масаласини ҳуқуқий ислоҳотларнинг марказий йўналишига айлантирди. Фуқаролик институти шахснинг муайян давлатга сиёсий-ҳуқуқий мансублигини ифода этувчи асосий конституциявий институт бўлиб, у давлат ва фуқаро ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар тизимини белгилайди. Мазкур институт орқали шахснинг конституциявий мақоми расман эътироф этилади ва давлат томонидан кафолатланади. Шу маънода, фуқаролик нафақат юридик категория, балки давлатчиликнинг муҳим институционал асосидир. Сўнгги йилларда амалга оширилган конституциявий ислоҳотлар,

хусусан, 2023 йилда янги тахрирда қабул қилинган Конституция инсон ҳуқуқларини олий кадрият сифатида мустаҳкамлаб, уларни бевосита амал қилувчи нормалар даражасига кўтарди. Бу эса фуқаролик институти ва шахс ҳуқуқий ҳолатини таъминлаш механизмларини янада такомиллаштириш заруратини келтириб чиқарди. Мазкур мақолада фуқаролик институтининг назарий-ҳуқуқий асослари, унинг конституциявий принциплари, соҳавий қонунчиликдаги ифодаси ҳамда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш институционал механизмлари комплекс тарзда таҳлил қилинади.

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик институти ва шахс ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлаш масаласи сўнгги йилларда давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Бу жараён нафақат конституциявий ислохотлар, балки давлат бошқаруви фалсафасининг тубдан янгиланиши билан ҳам боғлиқ. Давлат ва жамият муносабатларида “Инсон қадри учун” деган устувор ғоя илгари сурилиб, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат фаолиятининг марказига кўйилди.

Фуқаролик институтининг ҳуқуқий пойдевори Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нормаларида мустаҳкамланган бўлиб, унга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва кадр-қиммати олий кадрият ҳисобланади¹. Давлат инсон ҳуқуқларини тан олади, ҳурмат қилади ва ҳимоя қилади. Ушбу қоида фуқаролик институтининг мазмун-моҳиятини белгилайди, чунки фуқаролик орқали шахснинг конституциявий мақоми расман эътироф этилади.

Президент Шавкат Мирзиёев ўз нутқларида инсон ҳуқуқлари ва фуқаролик институти масаласига алоҳида эътибор қаратиб келмоқда. Хусусан, Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномаларида у давлат идоралари фуқароларга хизмат қилиши кераклигини, “давлат халқ учун ишлаши лозим” эканини қатъий таъкидлаган. Президент таъкидлаганидек, “Инсон қадрини улуғлаш – бу ислохотларнинг бош мезони бўлиши шарт”. Бу ғоя фуқаролик институтини мазмун жиҳатдан бойитиб, унинг амалий аҳамиятини оширади.

2020 йилдаги Мурожаатномада Президент суд-ҳуқуқ тизимини ислох қилиш, фуқароларнинг суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқини таъминлаш, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида қонунийлик ва адолатни кучайтириш зарурлигини таъкидлади. Унинг фикрича, “Адолат – давлатнинг энг муҳим пойдеворидир”. Бу тамойил фуқаролик институтининг ҳуқуқий кафолатларини мустаҳкамлашга қаратилган.

2023 йил 30 апрелда референдум асосида қабул қилинган янги тахрирдаги Конституция ҳам айнан президент ташаббуси билан ишлаб чиқилди. Унда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бевосита амал қилувчи нормалар сифатида мустаҳкамланди². Президент ушбу жараёнда “Янги Ўзбекистон – инсон қадри устувор бўлган жамият” тамойилини илгари сурди. Бу концепция фуқаролик

институти ва шахс ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлашнинг стратегик асосини ташкил этади. Ўзбекистон Республикасида фуқаролик институти ва шахс ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлаш ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш жараёнининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади. Давлат ва шахс ўртасидаги муносабатлар тизими, уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари, инсон қадрлари устуворлиги каби тамойиллар айнан фуқаролик институти орқали амалий ифода топади. Фуқаролик шахснинг муайян давлатга мансублигини, унинг сиёсий-ҳуқуқий мақомини, давлат ҳудудида ҳамда халқаро муносабатлардаги ҳуқуқий ўрнини белгилайди. Шу боис, фуқаролик институти нафақат юридик категория, балки давлатчиликнинг муҳим институционал асоси ҳисобланади.

Фуқаролик институтининг конституциявий пойдевори Ўзбекистон Республикаси конституцияси нормаларида мустаҳкамланган. Конституцияга мувофиқ, инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва кадр-қиммати олий қадрият ҳисобланади¹. Бу норма давлат фаолиятининг мазмун-моҳиятини белгилаб беради: давлат инсон учун, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлаш учун хизмат қилади. Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари туғма, ажралмас ва бевосита амал қилувчи ҳуқуқлар сифатида эътироф этилади². Демак, фуқаролик институти орқали шахснинг ушбу ҳуқуқлари давлат томонидан расман тан олинади ва кафолатланади. Конституцияга кўра, Ўзбекистон Республикасида ягона фуқаролик амал қилади³. Ягона фуқаролик принципи давлат суверенитети, ҳудудий яхлитлик ва ҳуқуқий тизимнинг барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади. Барча фуқаролар қонун олдида тенгдир⁴, фуқаролик қандай асосда олинганидан қатъи назар, улар тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга. Давлат ўз фуқароларини республика ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ҳимоя қилиш мажбуриятини олади⁵. Бу қоида фуқаролик институтининг халқаро-ҳуқуқий аҳамиятини ҳам намоён этади, чунки давлат ўз фуқароларига нисбатан дипломатик ва консуллик ҳимоясини амалга оширади.

Фуқаролик муносабатларининг ҳуқуқий тартибга солиниши махсус қонун асосида амалга оширилади. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик тўғрисида қонуни муҳим аҳамиятга эга. Мазкур қонуннинг 4-моддасига кўра, фуқаролик — шахснинг давлат билан ўзаро доимий ҳуқуқий алоқаси бўлиб, бу алоқа уларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларида

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 1-модда (инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва кадр-қиммати олий қадрият экани тўғрисидаги норма).

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, ИИ боб (Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлари; ҳуқуқларнинг бевосита амал қилиши).

³ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, фуқаролик тўғрисидаги норма (Ўзбекистон Республикасида ягона фуқаролик амал қилиши).

⁴ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонун олдида тенглик принципи.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, давлатнинг ўз фуқароларини ҳимоя қилиш мажбурияти.

намоён бўлади⁶. Ушбу таъриф фуқароликнинг икки томонлама табиатини ифодалайди: давлат ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатлайди, фуқаро эса қонунларга риоя қилиш ва белгиланган мажбуриятларни бажариш масъулиятини ўз зиммасига олади. Қонун фуқаролик институтининг асосий принципларини белгилайди. Жумладан, ягона фуқаролик, тенглик, инсонпарварлик, фуқароликнинг барқарорлиги ва фуқароликсизликка йўл қўймаслик принциплари⁷ фуқаролик муносабатларининг демократик ва ҳуқуқий характерини таъминлайди. Фуқаролик қандай асосда олинганидан қатъи назар, барча фуқаролар тенг ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга⁸. Бу принцип ижтимоий адолат ва қонунийликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга.

Фуқаролик қуйидаги асосларда вужудга келади: туғилиш бўйича, фуқароликка қабул қилиш тартибида, тиклаш тартибида ҳамда халқаро шартномалар асосида⁹. Туғилиш бўйича фуқаролик асосан *jus sanguinis*, яъни қон ҳуқуқи принципига таянади¹⁰. Бунда бола ота-онасининг фуқаролиги асосида фуқароликка эга бўлади. Шу билан бирга, фуқароликсизлик ҳолатларининг олдини олиш мақсадида айрим ҳолларда туғилган жой принципи ҳам қўлланилиши мумкин. Фуқароликни тугатиш ихтиёрий чиқиш ёки қонунда назарда тутилган бошқа асослар бўйича амалга оширилади¹¹. Фуқароликни бекор қилишда инсон ҳуқуқлари ва халқаро стандартларга қатъий риоя этилиши шарт.

Фуқаролик институти шахснинг конституциявий-ҳуқуқий мақомини белгилайди. Хусусан, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, давлат бошқарувида иштирок этиш, давлат хизматига кириш, дипломатик ҳимоядан фойдаланиш каби ҳуқуқлар фақат фуқароларга тааллуқлидир. Шу билан бирга, фуқаролик шахснинг конституциявий мажбуриятларини ҳам белгилайди. Қонунларга риоя қилиш, солиқ тўлаш, табиатни муҳофаза қилиш, Ватанни ҳимоя қилиш каби мажбуриятлар фуқаролик муносабатларининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Шахс ҳуқуқий ҳолатининг фуқаролик-ҳуқуқий жиҳатлари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси нормалари билан уйғун ҳолда амал қилади. Фуқаролик кодексига мувофиқ, ҳуқуқ лаёқати инсон туғилган пайтдан бошлаб вужудга келади ва барча учун тенгдир¹². Муомала лаёқати эса шахснинг ўз ҳаракатлари орқали ҳуқуқ ва мажбуриятлар орттириш қобилиятини англатади. Бу нормалар шахс ҳуқуқий ҳолатининг амалий механизмларини белгилайди.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда амалга оширилган конституциявий ислохотлар инсон ҳуқуқларини таъминлаш тизимини янги босқичга олиб чиқди.

⁶ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик тўғрисида Қонуни, 4-модда (фуқаролик тушунчаси).

⁷ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик тўғрисида Қонуни, фуқаролик принциплари.

⁸ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик тўғрисида Қонуни, фуқароларнинг тенглиги.

⁹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик тўғрисида Қонуни, фуқароликни олиш асослари.

¹⁰ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик тўғрисида Қонуни, туғилиш бўйича фуқаролик (жус сангуинис принципи).

¹¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик тўғрисида Қонуни, фуқароликни тугатиш асослари.

¹² Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси, 17-модда (ҳуқуқ лаёқати), 22-модда (муомала лаёқати).

2023 йил 30 апрелда умумхалқ референдуми асосида қабул қилинган янги таҳрирдаги Конституция инсон ҳуқуқларини давлат ва жамиятнинг олий қадрияти сифатида янада мустаҳкамлади¹³. Суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқи, айбсизлик презумпцияси, шахсий дахлсизлик, адвокат ёрдамидан фойдаланиш ҳуқуқи каби кафолатлар кучайтирилди. Айбсизлик презумпциясига кўра, шахс суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан айби аниқланмагунча айбсиз ҳисобланади. Бу принцип ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиси ҳисобланади.

Давлат бошқаруви тизимида инсонпарварлик ва хизмат қилиш тамойили устувор аҳамият касб этмоқда. Шавкат Мирзиёев томонидан илгари сурилган “давлат идоралари халққа хизмат қилиши керак” деган ғоя давлат ва фуқаро муносабатларида янги босқични бошлаб берди¹⁴. Бу ёндашув давлат органларининг фаолиятида шаффофлик, очиқлик ва ҳисобдорликни таъминлашга хизмат қилмоқда.

Шахс ҳуқуқий ҳолатини таъминлашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти алоҳида аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикасининг Ички ишлар органлари тўғрисида қонунга мувофиқ, ички ишлар органлари фаолияти қонунийлик, инсон ҳуқуқларига ҳурмат ва гуманизм принципларига асосланади¹⁵. Ҳуқуқ ва эркинликларни чеклаш фақат қонун билан белгиланган ҳолларда ва мутаносиблик принципига риоя этган ҳолда амалга оширилиши мумкин. Парламент назорати механизмлари ҳам кучайтирилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил (Омбудсман) институти фуқароларнинг ҳуқуқлари бузилиши ҳолатларини кўриб чиқиш ва тиклаш чораларини кўриш ваколатига эга¹⁶. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий маркази миллий қонунчиликни халқаро стандартларга мувофиқлаштириш ва инсон ҳуқуқлари соҳасида илмий-таҳлилий ишларни амалга оширишда муҳим роль ўйнайди¹⁷.

Ўзбекистон халқаро миқёсда ҳам инсон ҳуқуқлари бўйича фаол иштирок этмоқда. Жумладан, United Nations Human Rights Council доирасидаги мажбуриятларни бажариш ва Универсал даврий кўриб чиқиш (UPR) механизми тавсияларини амалга ошириш орқали инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасидаги миллий тизим такомиллаштирилмоқда¹⁸. Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикасида фуқаролик институти ва шахс ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлашга қаратилган чора-тадбирлар комплекс ва тизимли характерга

¹³ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, ИИ боб (Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлари; ҳуқуқларнинг бевосита амал қилиши).

¹⁴ Шавкат Мирзиёев, Олий Мажлисга Мурожаатномалар (2017–2023 йй.).

¹⁵ Ўзбекистон Республикасининг Ички ишлар органлари тўғрисида Қонуни, 5-модда (қонунийлик ва инсон ҳуқуқларига ҳурмат принципи).

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил тўғрисидаги Қонун.

¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий маркази фаолияти тўғрисидаги норматив ҳужжатлар.

¹⁸ United Nations Human Rights Council, Universal Periodic Review (UPR) механизми материаллари.

эга. Конституциявий кафолатларнинг кучайтирилиши, қонунчиликни такомиллаштириш, институционал механизмларни ривожлантириш ва халқаро стандартларни жорий этиш орқали шахс ҳуқуқий ҳолати мустаҳкамланмоқда. Шахс ҳуқуқий ҳолати — бу фақат назарий категория эмас, балки давлат фаолиятининг асосий мезони бўлиб, инсон қадрини улуғлаш ва унинг ҳуқуқларини амалий таъминлаш орқали ҳуқуқий демократик давлат ва адолатли жамият барпо этиш мумкин.

Хулоса

Ўзбекистон Республикасида фуқаролик институти ва шахс ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлаш жараёни комплекс ва тизимли хусусият касб этмоқда. Конституциявий ислоҳотлар инсон ҳуқуқларини давлат ва жамият ҳаётининг марказига қўйиб, фуқаролик институтининг мазмун-моҳиятини янги босқичга олиб чиқди. Ягона фуқаролик, тенглик, инсонпарварлик, ҳуқуқ ва эркинликларнинг бевосита амал қилиши каби принциплар давлат ва шахс муносабатларининг ҳуқуқий асосини мустаҳкамламоқда. Миллий қонунчиликни такомиллаштириш, суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш, парламент ва омбудсман назорати механизмларини кучайтириш ҳамда халқаро инсон ҳуқуқлари стандартларини миллий ҳуқуқ тизимига имплементация қилиш фуқаролик институтининг амалий самарадорлигини оширмоқда. Шу тариқа, фуқаролик институти ва шахс ҳуқуқий ҳолатини мустаҳкамлаш нафақат назарий-ҳуқуқий вазифа, балки Янги Ўзбекистонда инсон қадрини таъминлашга қаратилган стратегик йўналиш ҳисобланади. Инсон ҳуқуқларини ишончли кафолатлаш орқалигина ҳуқуқий демократик давлат ва адолатли фуқаролик жамияти барпо этиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: 30 апрель 2023 йил (янги таҳрир).
2. Ўзбекистон Республикасининг “Ички ишлар органлари тўғрисида”ги Қонуни. – 2016 йил 16 сентябрь, ЎРҚ-407-сон.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида”ги Қонуни.
4. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Т.: 2021.
5. United Nations Human Rights Council. Report of the 46th Session. – Geneva, 2021.
6. Aristotle. Politics. – Oxford University Press.
7. Locke J. Two Treatises of Government. – London.
8. Ahmad o'g'li C. M. NOGIRONLIGI BO 'LGAN SHAXSLARNING SHAXSIY HUQUQ VA ERKINLIKLARINI TA'MINLASHNING MILLIY

МЕХАНИЗМЛАРИ //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2025. – Т. 57. – №. 2. – С. 482-489.

9.Фозилов У. Э. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ БАРПО ЭТИШДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМЖАҲОН ДЕКЛАРАЦИЯСИНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАЗМУНИ-МОҲИЯТИ //Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali. – 2022. – Т. 1. – №. 9. – С. 4-8.

10. Ниматов Ш. Н. и др. ПРОФИЛАКТИКА ИНСПЕКТОРИНИНГ ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА МАҲАЛЛА ФУҚАРОЛАР ЙИҒИНИ РАИСИ БИЛАН ҲАМКОРЛИГИ: ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАР, АМАЛИЙ МЕХАНИЗМЛАР ВА САМАРАДОРЛИК //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2025. – Т. 57. – №. 2. – С. 390-401.

11. Ниматов Ш. Н. и др. НОДАВЛАТ НОТИЖОРАТ ТАШКИЛОТЛАРИ ВА ПРОФИЛАКТИКА ИНСПЕКТОРЛАРИ ҲАМКОРЛИГИ: ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАР ВА АМАЛИЙ МЕХАНИЗМЛАР //JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS. – 2025. – Т. 87. – №. 1. – С. 114-122.

12. Маматов Ш. И. Ў. ТОВАРЛАРНИНГ СИФАТИ ВА ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ ШАРТНОМАЛАРИНГ ЎРНИ //Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies. – 2025. – Т. 2. – №. 3. – С. 143-146.